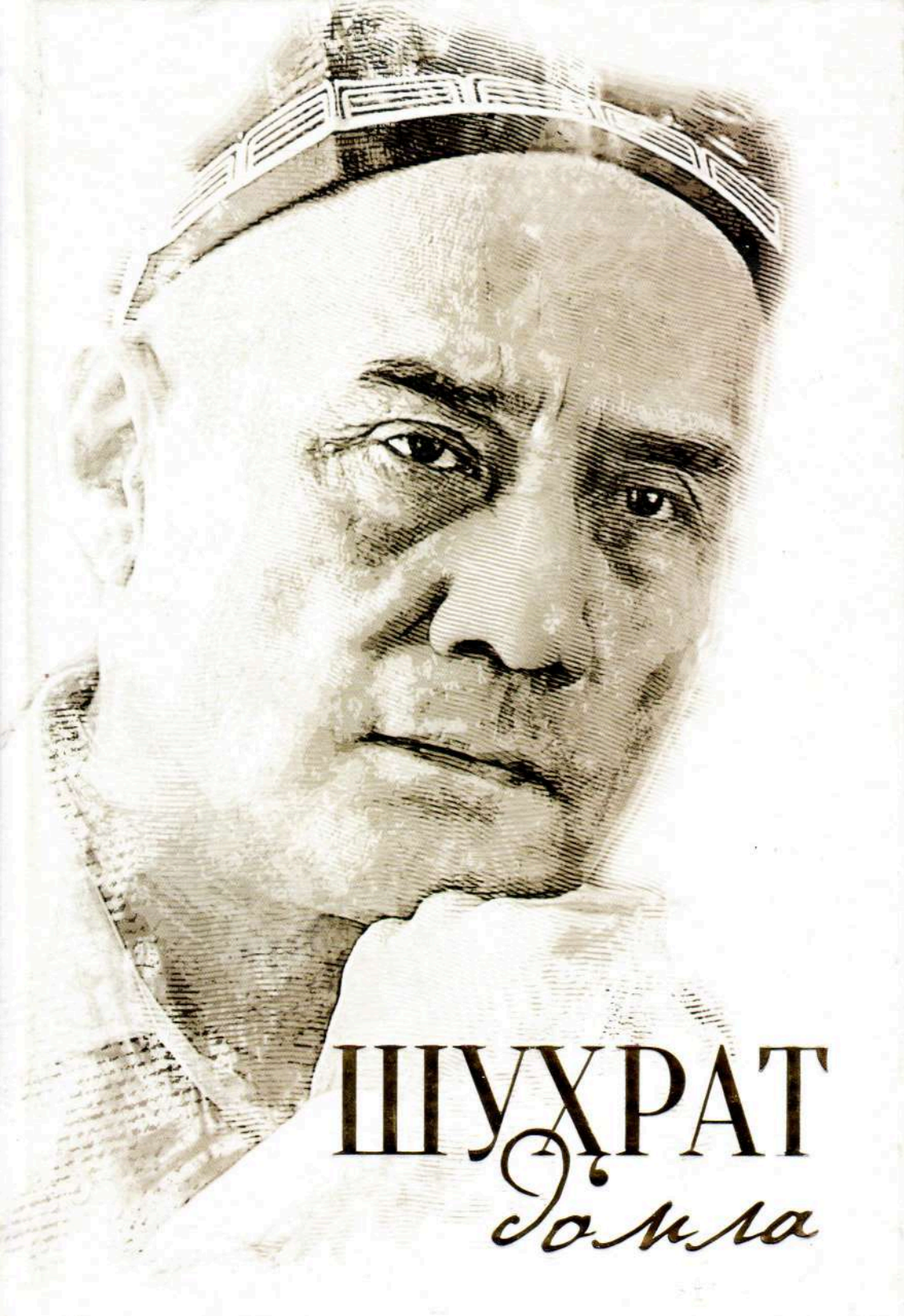

ШУХРАТ
Сомла

ШУХРАТ *Сомла*

й)

Тошкент
«Akademnashr»
2023

Акрамжон ДЕХҚОНОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

СЎФИ ОЛЛОЁР ТАДҚИҚОТЧИСИ

Сўфи Оллоёр халқимиз тарихида ёрқин из қолдирган алломалардан биридир. Унинг «Саботул-ојизин» асари Мовароуннаҳр диёрларида XX асрнинг бошларига қадар мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган, яъни ёзилганидан бошлаб қарийб икки юз йил давомида амалда қўлланиб келинган. Бу асарнинг бетакрор бадиияти, масалаларни баён қилишдаги ўзига хос содда ва тушунарли услуби ўқувчиларни ҳамиша ўзига ром қилган. Афсуски, мана шундай ноёб асар ва унинг муаллифига совет даврида қатъий тақиқ қўйилди ва етмиш йилга яқин вақт мана шу чеклов амалда бўлди. Лекин расман илмий доираларда, матбуотда мафкуравий чеклов амал қилган бўлса-да, халқ бу улуг алломанинг номини ва асарларини ўз қалбида авайлаб сақлаб келди.

Ниҳоят даҳрий тузумнинг умри охирига яқинлашгач, XX асрнинг 90-йиллари бошидан бу буюк олимнинг, истеъдодли шоирнинг асарлари яна юзага чиқа бошлади. Даставвал 1991 йилда унинг «Саботул-ојизин» асари Рашид Зоҳидов томонидан нашрга тайёрланиб, «Чўлпон» нашриётида чоп этилди. Худди шу йили Ҳожи Пўлат Қори ва Маҳмуд Ҳасанийлар ҳам мазкур асарни нашр эттиришди. Шу тариқа Сўфи Оллоёрнинг номи ва ижоди «озодлик»ка чиқди. Унинг ҳаёти ва ижодини, асарларини ўрганиш тез суръатлар билан давом этди. Дастлабки ўн йилда, яъни 1991 йилдан то 2001 йилгача ушбу адибнинг ижоди бўйича битта докторлик (И.Сувонкулов), иккита номзодлик (Р.Зоҳидов, Н.Аллаёрова) диссертациялари ёқланди, бир қанча мақолалар эълон қилинди.

Сўфи Оллоёр ҳаёти, ижоди, асарларининг таҳқиқи ва таҳлили бўйича амалга оширилган ишлар ичида адабиётшунос Шухрат Сиројиддиновнинг «Сўфи Оллоёр илоҳиёти» номи монографияси алоҳида ажралиб туради. Айтиш мумкинки,

ушбу монография Сўфи Оллоёр бўйича дастлабки ўн йил ичида қилинган ишларнинг якунловчиси бўлди ва келгуси қилинажак ишлар учун пиллапоя вазифасини ўтади.

Монография учта бобдан иборат бўлиб, биринчи боби «Сўфи Оллоёр ҳаёти ва илмий-адабий мероси» деб номланган. Бу бобда муаллиф Сўфи Оллоёрнинг туғилиши, ҳаёти, вафот этган йили, хуллас, таржимаи ҳоли билан боғлиқ кўпгина чалкашликларга биринчи манбалар асосида аниқлик киритади. Шунингдек, ушбу бобда Сўфи Оллоёр ҳақида аввал оғзаки тарзда тарқалган, сўнг турли манбаларга киритиб юборилган ёки киритилмаган, илмий асосга эга бўлмаган маълумотларни аввало ишончли қўлёзмалар – бирламчи манбалар асосида, сўнггра соғлом мантиқий фикрдан келиб чиқиб рад қилади (масалан, Сўфи Оллоёрнинг акаси Фарҳоднинг ўз укаси учун шаҳар қуриб бериб, кейин ўзига ёқиб қолиб, укаси сафардалик пайтида унга ўзи кириб олгани ҳақидаги гаплар, Сўфи Оллоёрнинг нўғой экани тўғрисидаги маълумотлар, В. Абдуллаевнинг Сўфи Оллоёрнинг туғилган жойи тўғрисидаги маълумотлари ва ҳоказолар). Шунингдек, Ш. Сирожиддинов татар олими Тожиддин Ёлчиғул ўғлининг «Саботул-ожизин»га 1806 йилда ёзган шарҳи – «Рисолаи Азиза» асари Сўфи Оллоёр номининг турк дунёсида машҳур бўлишига сабаб бўлганини ҳақли равишда таъкидлагани ҳолда ундаги айрим чалкаш маълумотлар фақатгина ўзбек олимларинигина эмас, хорижий оллоёршуносларни ҳам чалғитганини асослаб берган.

Муаллиф Сўфи Оллоёрнинг устозлари ҳақида сўз юритар экан, аввало, шоирнинг ўз асарлари («Маслак ул-муттақин» ва «Саботул-ожизин»)даги маълумотларга суянади, уларни синчковлик билан таҳлил қилади. Шу билан бирга, яна бошқа қўлёзма манбалардан ҳам Сўфи Оллоёрнинг устозлари ҳақида ёзилган маълумотларни қидириб топади.

Ш. Сирожиддинов Сўфи Оллоёрнинг ўзбек ва форс тилларида лирик асарлар ёзган истеъдодли шоир эканини айтар экан, шоирлик унинг биринчи – асосий фазилати эмаслигини, биринчи навбатда у илоҳиётчи олим, моҳир фақих, Имом Аъзам Абу Ҳанифа мазҳабини ривожлантирган улуг дин арбоби бўлганлигини таъкидлайди. Сўфи Оллоёрнинг «Саботул-ожи-

зин», «Маслак ул-муттақин» ва «Мурод ул-орифин» асарларининг мавзу мундарижаси, илмий-адабий аҳамияти хусусидаги энг муҳим маълумотларни келтириб ўтади.

Монографиянинг иккинчи боби «Сўфи Оллоёр ва давр» деб номланган бўлиб, ушбу бобда аллома яшаган даврдаги Мовароуннахрнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёти қай аҳволда бўлгани чуқур таҳлил қилинган. XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тариқат арбобларининг маънавий-руҳий тарбиядан кўра сиёсий ҳокимиятга интилиш тамойили кучайгани, мол-мулк тўплашга рағбатлари ортгани, натижада бу ўлкаларда маънавий ҳаёт даражаси пастлаб кетгани кўрсатиб ўтилган. Айниқса, Сўфи Оллоёр яшаган XVII – XVIII асрлар оралиғида турли ботил фирқалар кўпайгани, аллома бу фирқаларнинг асл қиёфасини умумий тарзда «Саботул-ожизин» ва «Маслак ул-муттақин» асарларида очиб бергани мисоллар ёрдамида кўрсатиб ўтилган. Боб охирида Мовароуннахрда XVII асрнинг 2-ярмидан бошлаб юзага келган чуқур маънавий таназзул сабаблари тўртта бандда санаб келтирилади.

Муаллиф Сўфи Оллоёр яшаган ва фаолият юритган давр ҳақида сўз юритар экан, ўша даврда Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида юз берган маънавий таназзулнинг туб илдизларини аниқлашга ҳаракат қилади. XVI – XVII асрлардаги юртимизда воқе бўлган руҳий-маънавий, сиёсий инқирознинг бош сабаби юрт пешволари – олимлар ва муршидларнинг сўз ва амалларидаги номувофиқликдир деган жуда тўғри хулосага келади. Бундай хулоса чуқур илмий асосга эга, чунки сўз ва амалнинг бир-бирига мослиги инсон қалбининг тузалиши – ислоҳ бўлишининг бош омилдир. Пайғамбар алайҳиссаломдан шундай мазмунда ҳадис бор: «Инсон танасида бир аъзо бор. У тузалса, бутун тана тузалади. У касал бўлса, бутун тана касал бўлади. У қалбдир». Ҳар бир нарсанинг қалби бўлади. Кишилиқ жамиятининг қалби олимлардир. Олимлар тузалса, жамият тузалади. Олимлар бузилса, жамият бузилади. Шу маънода монография муаллифининг XVI – XVII асрларда Мовароуннахр ўлкаларидаги таназзулнинг туб илдизлари хусусидаги фикрлари етарлича асосга эгадир.

Монографиянинг учинчи бобида Сўфи Оллоёр яшаган давр-даги халқнинг чуқур маънавий-эътиқодий таназзули шароитида буюк алломанинг тутган йўли, олиб борган фаолияти синчиклаб таҳлил қилинади. Адибни «Маслак ул-муттақин» ва «Саботул-ожизин» асарларини ёзишга ундаган сабабларни бирма-бир кўрсатиб, уларни изохлаб, тушунтириб беради. Учинчи боб икки фаслдан иборат бўлиб, биринчи фасли «Буюк даъват» деб номланган. Бу фаслда халқнинг аҳволидан, унинг эътиқодидаги камчиликлардан дили эзилган Сўфи Оллоёрнинг қалб кечинмалари очиб берилган. Жамият тақдирига, илм-фан таназзулига бепарво ва лоқайд қараб туриш Сўфи Оллоёр эътиқодига зид эканлигини таъкидлар экан муаллиф улуғ алломанинг жаҳолат ва бидъатларга қарши қатъий курашга отланганини айтади. Сўфи Оллоёрнинг «Саботул-ожизин» ва «Маслак ул-муттақин» китобларидаги фикрларига суяниб Шухрат Сирожиддинов унинг жамиятдаги гуноҳ ва бидъат ишларга лоқайд бўлиш унга рози бўлиш билан баробар эканлиги ҳақидаги сўзларини келтиради. «Исёнга рози бўлиш исёндир, куфрга рози бўлиш куфрдир» деган хитобининг моҳиятини очиб беради. Олимнинг «Саботул-ожизин» ва «Маслак ул-муттақин» асарлари ҳақидаги «Бу икки китобнинг оддий, содда тили ва таъсирчан руҳи халқ мафкурасига тез ва самарали таъсир кўрсатди. Улар ўзига хос панд-насихатнома, ёшларни тарбиялаш дастури, қўлланмаси сифатида ҳар бир хонадонга кириб борди» деган фикрлари бугунги кунда яна бир бор ўз ибботини топмоқда.

Мустақилликдан кейин «Саботул-ожизин» асарининг юз минглаб нусхада чоп этилгани, унга битилган мукаммал шарҳнинг ҳам дунёга келгани ва бир неча ўн минг нусхада нашр қилингани, «Маслак ул-муттақин» асари таржимасининг табдил қилиниб, кўп минг нусхада нашр этилиши Сўфи Оллоёр илмий-адабий меросининг бугунги кун учун ҳам зўр аҳамиятга эга эканлигини исботлаб турибди.

Шухрат Сирожиддинов Сўфи Оллоёрнинг:

Уялма маърифатни ўрганурдин,

Танур жойинг бўлур қолсанг танурдан, –

деган чақириғи Мовароуннахр диёрининг шаҳар ва қишлоқлари, чўлу саҳролари, тоғ бағирларида маскан тутиб яшаётган, дунё ғамига ботган қалбларни уйғотган буюк бир даъват бўлганини таъкидлаган.

Монографиянинг учинчи боби «Ахлоқ ва нафс тарбияси» деб номланган. Ушбу фаслда Сўфи Оллоёрнинг ақида илмининг асосий мавзуси бўлган Иймон моҳияти ҳақида қарашлари, мусулмон кишининг ахлоқини тарбиялаш, нафсини поклаш хусусидаги фикрлари таҳлилга тортилган. Иймон ислом динининг бош масаласи экани, Оллоҳга, Унинг фаришталарига, Китобларига, пайгамбарларига, қиёмат кунига, қадарга, ўлгандан кейин тирилишга ишониш иймоннинг шартларидан эканлиги таъкидланган.

Муаллиф «Саботул-ојизин» асаридаги ахлоқ ва нафс тарбияси – муолажаси хусусидаги ўринларга тўхталар экан, ундаги ҳар бир фикр, ҳар бир байт асосида Қуръони карим оятлари ва Расулulloҳ алайҳиссаломнинг ҳадислари ётишини айтиб ўтади. Шунингдек, ушбу фаслда Сўфи Оллоёрнинг халқни илм олишга, маърифатли бўлишга чақирган байтлари чуқур шарҳланади. Олимнинг дин илмини ўрик мевасига ўхшатиб, унинг меваси ҳам, данагининг ичидаги мағзи ҳам мазалидир деган мазмундаги:

Эрур дин илми чун зардолу, эй дўст,
Мулаззаздур ани ҳам мағзи ҳам нўст, –

байти таҳлил қилинади.

Монографиянинг хулоса қисмида ҳар уч бобда баён этилган фикрлар умумлаштирилиб, илмий хулосалар чиқарилган. Ушбу хулосалар ўн бир банддан иборат бўлиб, уларда XVII аср шароитида Мовароуннахр диёрларидаги ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий таназзул сабаблари, бу ҳолатнинг муолажаси учун Сўфи Оллоёр танлаган йўл ва унинг қандай натижалар бергани баён этилади.

Адабиётшунос Шухрат Сирожиддиновнинг «Сўфи Оллоёр илоҳиёти» номли ушбу монографиясининг биринчи қисми бежиз «Жамият ва бурч» деб номланмаган. Чунки бу қисмда Мовароуннахрнинг XVII – XVIII асрларда яшаган буюк илоҳиётчи

олими, фақиҳи, беназир шоири Сўфи Оллоёрнинг ўша давр жамиятини ислоҳ қилиш, халқнинг эътиқодини тўғри йўлга солиш йўлида ёзилган асарлари чуқур таҳлил этилади. Бу алломанинг халқ билан юзма-юз бўлган ҳолда ўз зиммасидаги улкан бурчни, яъни жамиятдаги, кишилар эътиқоди ва дунёқарашидаги иллатларни кўриб лоқайд ўтиб кета олмагани, уларнинг ислоҳига қатъий киришгани очиб берилган. Муаллиф яна бир нарсани таъкидлайдики, Сўфи Оллоёр асарлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини заррача йўқотган эмас. Чунки инсонлар, жамиятимиз ҳамиша покиза эътиқодга, эътиқод мусаффолигини тарғиб ва ташвиқ қилган асарларга муҳтож. Унинг асарлари айнан шу мақсад учун хизмат қилади. Айтиш мумкинки, монография Сўфи Оллоёр ҳаёти ва ижоди бўйича кейинги йигирма йил ичида амалга оширилган фундаментал тадқиқотлар учун маълум маънода пойдевор вазифасини ўтади.

Мундарижа

I. ЗАМОНДОШЛАР ЭЪТИРОФИ

Нурбой ЖАББОРОВ. Маърифат ёғдуси.....	4
Сирожиддин САИИД. Профессор Шухрат Сирожиддиновга.	19
Ҳамидулла ДАДАБОЕВ. Инсоний фазилатларни ўзида муҷассам этган олим.....	22
Нусратулло ЖУМАХЎЖА. Серқирра тадқиқотчи ва илм-маърифат ҳомийси	27
Фармон ТОШЕВ. Мен билган Шухрат домла.....	38
Муҳаммаджон ИМОМНАЗАРОВ. Шухрат Сирожиддинов ва янги давр навоийшунослиги	43
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ. Навоийни англаш эҳтиёжи (Навоийни англаш ва англатиш бахти).....	50
Рашид ЗОҲИД. Ажиб синаотлар	55
Шодмонқул АЗИЗОВ. Диншунос ва файласуф олим	66
Боқижон ТЎХЛИЕВ. Ҳикматда бўлди жаҳонфайласуф.	72
Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ. Янги навоийшунос	77
Қосимжон СОДИҚОВ. Шухрат Сирожиддинов – етук манбашунос олим.....	83
Неъматжон НОРҚУЛОВ. Лирик раҳбар.....	92
Муслиҳиддин МУҲИДДИНОВ, Султонмурод ОЛИМ. Олимлик шарафи	96
Муҳаммад АЛИ. Илм чаманидан гуллар териб.....	102
Абдулла УЛУҒОВ. Меҳнат ва муҳаббат самараси	106
Сувон МЕЛИ. Кичикқўрпадан чиққан катта олим	132
Самихон АШИРБОЕВ, Баҳодир ХОЛИҚОВ. Илм ва маърифат фидойиси	137
Акрамжон ДЕҲҚОНОВ. Сўфи Оллоёв тадқиқотчиси	142
Н.ШОДМОНОВ. Илм кошонасидаги шамъ.....	148
Зоҳиджон ИСЛОМОВ. Ўзбек навоийшуносларининг муносиб давомчиси	152
Ҳамиджон ҲОМИДИЙ. Меҳрибонлик ёхуд даргалар зикри	156
Исломжон ЁҚУБОВ. Умр мазмуни ва ҳаёт зийнати	159
Эркин МУСУРМАНОВ. Академик Ботурхон Валихўжаевга муносиб ворис.....	171
Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА. Қўлёмалар сўзлаган ҳақиқат.....	174
Афтондил ЭРКИНОВ. Илмга интилиш йўлида	185
Дилнавоз ЮСУПОВА. Навоӣёна сийрат эгаси	187
Жалолиддин ЖЎРАЕВ. Илму амалда мумтоз.....	193
Жасурбек МАҲМУДОВ. Улуғлар руҳи мададкор олим.....	197
Озода ТОҶИБОЕВА. Навоӣй даҳосига эҳтиром.....	200